

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVIII

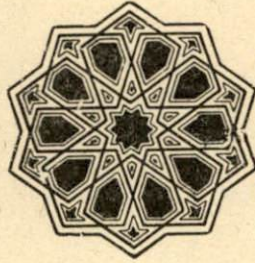

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVIII

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Prof. Dr. Hüseyin ATAY <i>Müslümanlarda Şüphecilik</i>	1
Prpf. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU <i>Yaşayan Yezidilik</i>	23
Doç. Dr. Salih AKDEMİR <i>Al-Udeh'in et-Teşriul Cinâi el-İslâmi adlı eseri tercümesi üzerine</i>	37
Doç. Dr. Hayrani ALTINTAŞ <i>Gelişen Kozmolojide Ateizmin Meseleleri</i>	53
Doç. Dr. Rami AYAS <i>Felsefe ve Sosyal Bilimler Öğretimi</i> ...	73
Doç. Dr. Mehmet AYDIN <i>Din Fenomeni (1)</i>	79
Doç. Dr. Mehmet BAYRAKTAR <i>Cosmolog'col Relativity of ibn al-Arabi</i>	127
Doç. Dr. S. Hayri BOLAY <i>Bizanslı Alimlerin İstanbul'dan kaçmaları ve Rönesansı başlatmaları meselesi</i>	135
Doç. Dr. Selahattin EROĞLU <i>Eski Hukuk mekteplerinde Hadisler</i>	143
Doç. Dr. Selahattin EROĞLU <i>Talâk Hakkında Kur'an-ı Kerim'in Genel tutumu</i>	159
Doç. Dr. Mustafa FAYDA <i>İslâm Dünyasındaki ilk şehir tarihleri ve İbn şebbe'nin Medinei Münevvere tarihi</i>	
Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı İslâm Kültürünün doğuşu</i>	167
Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU <i>İslâm Kültürünün Doğuşu</i>	205
Doç. Dr. Günay TÜMER <i>Çeşitli yönleriyle Din</i>	213
Doç. Dr. Ahmet UĞUR <i>Kemalpaşazade'nin VIII. Defteri</i>	269
Doç. Dr. Mücteba UĞUR <i>Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs</i> .	291

Doç. Dr. M. Sait. YAZICIOĞLU <i>İnsan fiili ve bir Kur'an-ı Kerim ayeti</i>	327
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ABDULKERİMOĞLU <i>İki Vesika..</i>	335
Yrd. Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ <i>Din Sosyolojisine giriş</i>	355
Yrd. Doç. Dr. Münir KOÇTAŞ <i>De l'euseignement traditionnel a l'euseignement moderne</i>	371
Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK <i>Sih Dini</i>	391
Yrd. Doç. Dr. Münir ATALAR <i>Surre-Name</i>	419
Dr. Hayri KIRBAŞOĞLU <i>Allah'ın Kelâmı olması Açısından Kur'an'ın mahiyeti ile ilgili ihtilaflar.</i>	427
Doç. Dr. S. Hayri BOLAY <i>Kitap tanıtma ve tenkidi</i>	445
Doç. Dr. Selahattin EROĞLU <i>Kitap Tanıtma</i>	451
Yrd. Doç. Dr. Münir ATALAR <i>Kitap Tanıtma</i>	457
Dr. Nesimi YAZICI <i>Kitap Tanıtma</i>	459

ALLAH'IN KELÂM'I OLMASI AÇISINDAN KURÂN'IN MÂHIYE-
TİYLE İLGİLİ İHTİLAFLAR VE İBN QUDÂME EL-MAQDÎSÎ'NİN
"KİTÂBU'L-BURHÂN FÎ BEYÂNİ HAQÎQATÎ'L-QUR'ÂN"İ

Dr. Mehmed Hayri KIRBAŞOĞLU

Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğu hususunda bütün müslümanlar müttefiktirler. Bu konuda müslümanlar arasında herhangi bir görüş ayrılığı yoksa da, bunun dışında, Kur'ân'ın mâhiyetiyle ilgili birtakım farklı görüşlerin bulunduğu bilinmektedir. Sözü edilen bu görüş ayrılıkları ise, daha ziyâde Allah'ın kelâm'ı olan Kur'ân'ın mahlûk (yaratılmış) olup olmamasıyla ilgilidir.

Bu konuda ortaya çıkan görüşlerin ilki, H. 210-261 yılları arasındaki kelâmî münâkaşaların merkezini teşkil eden¹, Kur'ân'ın mahlûk olduğu iddiâsıdır ki, tarihte "Halqu'l-Qur'ân" meselesi olarak bilinir.

HALQU'L-QUR'ÂN

Kur'ân'ın mahlûk olduğu ya da olmadığı yolundaki görüşlere Ashâb devrinde ve onu takibeden yıllarda rastlanmamaktadır². Bu sebeple "Halqu'l-Qur'ân" meselesine dâir bir rivâyet şâyet Ashâb'a izâfe edilmişse, bu haberin doğruluğundan şüphe etmek icâbeder³. Tabiatıyla bu konudaki hadislerin de sahih olamayacağı âşikârdır⁴.

Halqu'l-Qur'ân meselesinin genellikle Ca'd b. Dirhem (v. 124, 25 / 741, 42) tarafından ortaya atıldığı, Cehm b. Şafvân'ın (v. 128 / 745) da

1 W. M. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Ank., 1981, s. 349.

2 el-Beyhaqî, *el-Esmâ ve's-Şifât*, Mısır, 1358, s. 244; Prof. Dr. Talât Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ank., 1969, s. 220-221.

3 Prof. Dr. Talât Koçyiğit, a.g.e., s. 221.

4 Halqu'l-Qur'ân konusundaki bu gibi hadislerle örnek olarak Ebû Ya'lâ'nın (v. 458/1065) Kitâbu'l-Mu'temed'indeki rivâyetleri gösterebiliriz. (Bkz: *el-Mu'temed fi Uşûli'd-Din*, Beyrut, 1974, s. 87). Bu konudaki hadislerin değeri için bkz: es-Sehâvî, *el-Maqâsîdu'l-Hasene*, Mısır, 1375, s. 304-305.

bu görüşü ondan alarak, geliştirip yaygınlaştırdığı kabul edilir⁵. Bununla birlikte, bu görüşün menşeinin daha eskilere gittiği de ileri sürülmüştür. Nitekim bunun, Hz. Peygamber'e büyü yapmış olan ve Tevrat'ın da mahlûk olduğunu ileri sürdüğü belirtilen, yahudi Lebîd b. el-'A'sam'a dayandırılmak istendiğini görüyoruz⁶. Sonraki asırlarda Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dâir görüşün propogandacılarından Birş el-Merîsî (v. 218, 19, 27/833, 34, 41) ile babasının, Lebîd b. el-'A'sam gibi bir yahudi olmalarından hareket eden bazı kimseler de, bu görüşün yahudi menşe'li olduğunu ileri sürmüşlerdir⁷. Problemin hristiyanlığın tesiri ile ortaya çıkmış olabileceği de ileri sürülmüştür. Wensinck⁸ ve Carl Heinrich Becker⁹ tarafından desteklenen bu iddiayı, W.M. Watt çeşitli yönlerden incelemiş ve tatminkâr olmadığı neticesine varmıştır¹⁰. Watt ise, Hâliqu'l-Qur'ân probleminin kader akîdesiyle ilgili olabileceğine kuvvetli bir ihtimal nazarıyla bakmaktadır¹¹.

Problemin menşei ile ilgili olarak ileri sürülen görüşler ne olursa olsun, "Hâliqu'l-Qur'ân" akîdesi, rasyonalist çevreler ve bilhassa Mu'tezile tarafından büyük bir hüsn-ü kabûl görmüş ve giderek, bu mezhebin müdâfaasını yaptığı esaslar içerisinde yer almıştır. Mu'tezile yanında Cehmiyye - ki genellikle Mu'tezile de bu isimle anılmıştır-, Zeydiyye, İmâmiyye ve Hâricîlerin bazıları ile Murcie ve Râfıza'dan birçoklarının da Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ettikleri zikredilmektedir¹². Kerrâmiye ise, Allah'ın kelâmının O'nun zâtında hâdis ve muhdes olduğunu ileri sürmüştür¹³.

Mu'tezile'nin "Hâliqu'l-Qur'ân" akîdesine sahip çıkışı ise, bunun, mezhebin en önemli esası olan "Tevhîd" inancına uygun düşmesi sebebiyledir. Zira Mu'tezile, tek bir kadîm olarak sadece Allah'ın kendisini

5 Bkz: Osman b. Sa'id ed-Dârimî, *er-Radd 'ale'l-Cehmiyye*, Leiden, 1960, s. 4; Ibn Quteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz*, Mısır, 1349, s. 56 (dipnot); Watt ise, Hâliqu'l-Qur'ân meselesinin Ca'd b. Dirhem'e dayandırılması pek doğru bulmamakta ve Ca'd ile ilgili en eski rivâyetin, Osman b. Sa'id ed-Dârimî'nin zikrettiğimiz eserinde (s. 4) geçtiğine işaret ederek, bu rivâyetin sıhhatini şüpheli bulmaktadır. Bkz: Watt, a.g.e., s: 305.

6 Bkz: Ahmed b. Hanbel, *er-Radd 'ale'l-Cehmiyye ve'z-Zanâdîqa*, Riyad, 1397, s. 21 (Muqaddime); Ibn Quteybe, a.g.e., s. 56 (dipnot).

7 Bkz: Ahmed b. Hanbel, a.y.

8 Wensinck, *The Muslim Creed*, Cambridge, 1932, s. 150. O, aynı problemin Hristiyanlıkta da mevcut olduğunu belirtir.

9 Bkz: Watt, a.g.e., s. 305-306.

10 A.y.

11 Watt, a.g.e., s. 224-225.

12 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, Bulak, 1301, XIII. 380; Watt, a.g.e., s. 307.

13 İbn Hacer, a.y.

(zât'ını) kabul ettiğinden, bu tevhîd'i sağlayabilmek için O'nun sıfatlarının kadîm olmadığını ileri sürmüştür. Kur'ân da Allah'ın kelâm'ı olduğu için, buna bağlı olarak onun da mahlûk olduğunu iddia etmiştir¹⁴. Diğer bir görüşe göre ise, Mu'tezile'nin bu akîdeyi savunmasının sebebi, onların -bunu açıkça ifade etmemişlerse de- Kur'ân'a lüzûmundan fazla değer vermeğe taraftar olmamalarıydı¹⁵.

Ehlu's-Sunne'ye gelince; Ashâb devrinde sözkonusu edilmemiş olan bu meseleyle karşılaşan Tâbi'ûn ve müteâkiben, müfessiri, muhad-disi ve fakîhi ile İslâm ulemâsı ittifakla, Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olup mahlûk olmadığını müdâfaa etmişler ve aksi görüşü kabul edenlere şiddetle karşı çıkmışlardır. Kur'ân'ın mahlûk olmadığını bilhassa Aşhâbu'l-Hadîs müdâfaa etmiş¹⁶, onlar içerisinde özellikle Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) gibi bazı hadisçiler, "Miḥne" olaylarında mâruz kaldıkları işkence ve baskılar dolayısıyla meşhur olmuşlar ve Kur'ân'ın mahlûk olmadığı görüşünün başlıca müdâfii olarak tarihe geçmişlerdir. Daha sonraları, İbn Kullâb (v. 239/853'den az sonra), el-Qalânîsi (v. 327/938'den sonra)*, el-Qâbisî (v. ?) ve el-Eş'arî (v. 324/935) de Allah'ın kelâm sıfatının kadîm olduğunu kabul etmişlerdir. Kezâ el-Mâturîdî (v. 333/944) de aynı görüşü paylaşmıştır¹⁷.

Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşü siyâsî platforma da sıçramış ve H. III. asrın başlarında halife el-Me'mûn'un (v. 218/833) himâyesinde devletin resmî görüşü olma temâyülü göstermiştir. el-Me'mûn'un, bu görüşü kabul ettirmek için ulemâya ve bilhassa Aşhâbu'l-Hadîs'e karşı başlattığı baskı, zulüm ve işkenceler, halife el-Mutevekkil (v. 247/861) devrinin başlarına kadar devam etmiş ve tarihe "Miḥne olayları" olarak geçmiştir. Burada "Miḥne" olaylarının tahlilini yapmayacağız. Bu olayların ve münâkaşaların nazari plandaki tedkiki, tarafların delilleri ve olayların tafsilâtı kaynaklarda geniş olarak ele alınmıştır. Ancak biz, bu konuda gözden kaçan bir husûsa temas etmekte fayda görüyoruz: Bu olayların sadece bir inarç mücâdelesini şeklinde ortaya çıkmış olmadığı, siyâsî mülâhazaların da bu olaylarda rol oynadığı ve mevcut idârenin,

14 Watt, a.g.e., s. 308; Dr. Boer, *The History of Philosophy in Islam*, New York, 1967, s. 48.

15 Bkz: Prof. Dr. Talât Koçyiğit, a.g.e., s. 216-218, v.d.

16 el-Beyhaqî, a.g.e., s. 244-253'de bu görüşteki pekçok hadisçinin ismi zikredilmektedir.

17 İbn Hacer, a.g.e., XIII. 380. Ancak el-Mâturîdî'nin kendi eseri "Kitâbu't-Tevhîd" de, onun bu görüşte olduğunu gösteren açık bir ifadeye rastlanmamaktadır.

* H. 327'de ölen Ebû 'Ali es-Saqaî'nin onun hakkında "Ehlu's-Sunne'nin imamı" tâbirini kullanmış olmasına bakarak Watt, onun el-Eş'arî'den sonra vefat etmiş olabileceğini söylemektedir. (Watt, a.g.e., s. 358.)

siyâsî muhâliflerini sindirmek için “Halqu'l-Qur'ân” meselesini bahane ettiği anlaşılmaktadır. Bu husus, Ahmed b. Naşr el-Huzâ'î'nin (v. 231/845)* durumunda açıkça görülmektedir. Zira halife el-Vâsıq (v. 232/846), Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen Ahmed b. Naşr'ı kendi eliyle katletmiş ve bunu da, dîni korumak ve Allah'a şirk koşanları cezalandırmak sûretiyle Allah'ın rızâsını kazanmak için yaptığını söylemiştir¹⁸. Ancak et-Taberî (v. 310/922), halifenin Ahmed b. Naşr'ı katletmesinin gerçek sebebinin bu olmadığını, zira onun halkı halifenin aleyhine kışkırttığını, hatta Bağdad'da bazı kimselerin ona biat ederek el-Vâsıq'a karşı isyâna hazırlanmalarını ve bu sebeple halifenin de “Halqu'l-Qur'ân ” meselesini öne sürerek Ahmed b. Naşr'ı katlettiğini “et-Târîh” inde açıkça belirtmiştir¹⁹.

“Halqu'l-Qur'ân” meselesinde siyâsî mülâhazaların rol oynadığının diğer bir delili de şudur: Kur'ân'ın yaratılmış olmadığını iddiâ edenler bununla, yaratılmış olan Kur'ân'ın değişmezliğini ve devlet idâresinde bu değişmez Kur'ân'ın esas alınmasının gereğini savunmuş olmuştular. Halbuki yaratılmış bir Kur'ân fikri ise idârecilerin daha çok işine geliyordu. Zira yaratılmış bir Kur'ân hiçbir zaman yaratılmamış bir Kur'ân'ın hâiz olduğu itibâra sahip olamayacak ve yaratılmış bir Kur'ân karşısında idareciler daha serbest hareket edebileceklerdi. Bu düşünce sebebiyledir ki halife el-Me'mûn ve diğerleri Kur'ân'ın mahlûk olduğu inancını cemiyete zorla kabul ettirmeye çalışmış ve bunun için öncelikle, önünde en büyük engel teşkil eden “Ulemâ sınıfı”nı bu görüşü kabûle zorlamışlardır. Yaratılmamış bir Kur'ân ise, herkesten ziyâde, Kur'ân'ın en salâhiyetli müfessiri sayılan ulemâya büyük bir otorite sağlayacak ve onlar çekinmeden idâreyi Kur'ânî çizgiye dâvet etme selâhiyetini kendilerinde bulabileceklerdi. Watt'ın deyimiyle, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu inancı halife ve idarecilerin gücünü arttırırken, onun yaratılmamışlığı inancı ise, ulemânın otoritesini arttıracaktı²⁰. Bu sebeple ulemâ ile idâre arasında büyük bir çatışma zuhur etmiş ve neticede bu durum mihne olaylarına sebebiyet vermiştir.

VÂQIFE - VÂQIFİYYE - MES'ELETU'L-VAQF

“Halqu'l-Qur'ân” meselesinde, Kur'ân'ın yaratılmamış olduğunu müdâfaa edenler, cemiyetin ekseriyetini teşkil eden Ehlu's-Sunne idi

* Hakkında bilgi için bkz: İbn Ebî Ya'lâ, *Tabaqâtu'l-Hanâbile*, Mısır, 1371, I. 81-82.

18 A.y.

19 Bkz: et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Mısır, 1387/1967, (Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), IX. 135-139.

20 Watt, a.g.e., s. 225.

ve onların başında Aşhâbu'l-Ĥadîs bulunuyordu. Özellikle Ahmed b. Ĥanbel (v. 241/855) başta olmak üzere birçok hadîs imamı Kur'ân'ın mahlûk olduğu inancına şiddetle karşı çıkıyorlardı. Ancak yine Ehlü's-Sunne içerisinde, bu meselede farklı bir yol takip edenlerin bulunduğunu görüyoruz. Bunlar Kur'ân hakkında ne mahlûk ne de gayr-i mahlûk diyenlerdir ki, bunlara "Vâqife"²¹, veya "Vâqifiyye"²²; bu görüşte olan kimseye de "Vâqifi" denmiştir²³.

Bir kimsenin bu görüşte olduğunu ifâde etmek için kaynaklarda genellikle (وقف في القرآن veya وقف) tâbiri kullanılmıştır²⁴. Binâenaleyh kaynaklarda, haklarında وقف في مسألة القرآن ²⁵ و كان من وقف في مسألة القرآن ²⁶ و كان يقف في القرآن ²⁷ و كان يقف في القرآن ²⁸ gibi ibâreler kullanılmış olan kimselerin "Vâqife" den olduklarını anlamak lâzımdır.

"Vâqife" ye mensub olanlara bakıldığında, onların daha ziyâde dindar, müttakî kimseler oldukları ve takvâyaya daha uygun gördükleri için "Ĥalqu'l-Qur'ân" meselesinde, müsbet ya da menfî bir görüş ileri sürmekten kaçındıkları görülmektedir²⁹. Watt, Ĥalqu'l-Qur'ân meselesinin münâkaşa edilmesini yasaklayıp, mihne olaylarına son veren el-Mutevekkil'in (v. 247/861) bu kararını destekleyenlerin sözkonusu "Vâqife" olduğunu söylemekte³⁰ ve bu görüşün menşeyinin, bunu ilk kabul edenlerden olduğunu söylediği el-Ĥuraybî (v. 213/828)³¹ gibi, takvâyaya önem veren ve bu konudaki tartışmaları bid'at telakkî edenlerin tutumlarında aramak gerektiğini söylemektedir³². Fakat, bizce bu görüşün menşeyini daha eskilerde aramak gerekir. Zira elimizdeki bir rivâyete göre, İmam Ca'fer eş-Şâdiq (v. 148/765) da Kur'ân'ın ne

21 Bkz: el-Eş'ari, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Weisbaden, 1382/1963 (2. baskı) (Neşr: H. Ritter), s. 602.

22 Bkz: İbn Quteybe, a.g.e., s. 61; Osman b. Sa'id ed-Dârimî, a.g.e., s. 89; Ebû Ya'lâ, a.g.e., 88.

23 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Menâqibu'l-İmâm Ahmed b. Ĥanbel*, Beyrut, 1393, s. 158, 159; ez-Zehabî, *Tehkiratu'l-Ĥuffâz*, Haydarabad, 1375-77, II. 485; İbn Ebi Ya'lâ, a.g.e., I. 172.

24 Bkz: Osman b. Sa'id ed-Dârimî, a.g.e., 89 ve aşağıda zikredilen kaynaklar.

25 ez-Zehabî, a.g.e., I. 338.

26 İbn Ĥacer, *Tehzibu't-Tehzib*, Haydarabad, 1325, X. 163.

27 ez-Zehabî, a.g.e., II. 578.

28 ez-Zehabî, a.g.e., II. 485; İbn Ĥacer, a.g.e., I. 224.

29 Bkz: ez-Zehabî, a.g.e., I. 338; es-Suyûtî, *Tabaqâtu'l-Ĥuffâz*, Mısır, 1393/1973, s.210.

30 Watt, a.g.e., s. 350.

31 Hakkında bilgi için bkz: ez-Zehabî, a.g.e., I. 338.

32 Watt, a.y.; Bkz: ez-Zehabî, a.y.

mahlûk ne de gayr-ı mahlûk olduğunu söylemekte ve yalnızca onun Allah'ın kelâmı olduğunu belirtmekle yetinmektedir³³.

“Vaqf” görüşünün taraftarları arasında, yukarıda adı geçen el-Ḥuraybî yanında, İshâq b. İsrâil (v. 245/859)³⁴, Muş'ab b. 'Abdillah ez Zubeyrî (v. 236/850)³⁵, ve Ya'qûb b. Şeybe (v. 262/875)³⁶, gibi hadisçilerin isimleri zikredilmektedir. Bunlar, Ḥalqu'l-Qur'ân konusunda görüş beyan etmemelerinin, Kur'ân konusunda herhangi bir şüpheleri olduğundan değil, sadece kendilerinden önce yaşamış olup bu konuda sükûtu tercih etmiş olanlara uymak istemelerinden kaynaklandığını açıkça ifade etmişlerdir³⁷. Buna rağmen bu gibiler, Aşhâbu'l-Ḥadîs'ten bazıları tarafından sert bir şekilde tenkid edilmişlerdir³⁸. Hattâ bu tenkidler zaman zaman onları küfürle ithâm etmeye kadar varmıştır³⁹. Yine bu gibilerin rivâyet ettikleri hadisler, sırf “Vâqife”den oldukları için makbul sayılmamış, terkedilmiştir⁴⁰. Bazen de, herhangi bir devlet memuriyetine tâyin edilmiş olan birinin tâyini, sırf o kimse “Vâqife”den olduğu için durdurulmuştur⁴¹.

Vâqife'yi tenkid edenlerin başında Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) gelmektedir. O ve taraftarları Vâqife'yi Cehmiyye'ye dâhil etmiş⁴², hattâ onların Cehmiyye'den daha kötü olduklarını söylemişlerdir⁴³. Buna mukâbil “Vaqf” görüşünü benimseyenler de, Ḥalqu'l-Qur'ân

33 Bkz: Osman b. Sa'id ed-Dârimî, a.g.e., s. 88

34 Bkz: ez-Zehabî, a.g.e., II. 485; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I. 224-225; İbn 'Abdi'l-Berr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, Kahire (?), s. 363; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., I. 172.

35 Bkz: İbn Hacer, a.g.e., X. 163; İbn 'Abdi'l-Berr, a.g.e., s. 363; Watt, a.g.e., s. 350.

36 Bkz: Watt, a.y.; ez-Zehabî, a.g.e., II. 578.

37 Bkz: ez-Zehabî, a.g.e., II. 485; İbn Hacer, a.g.e., I. 224; İbn 'Abdi'l-Berr, a.g.e., s. 363.

38 Bkz: ez-Zehabî, a.g.e., I. 454; II. 485; İbn Hacer, a.g.e., I. 224-225; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., s. 157-158; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., I. 172; Krş: Ebû Ya'lâ, a.g.e., 82. Özellikle Osman b. Sa'id Dârimî'nin “Vâqife”yi reddi için bkz: ed-Dârimî, a.g.e., s. 89-93. el-Eş'ri'nin nakline göre ise, Aşhâbu'l-Ḥadîs nazârında “Vaqf” görüşünü kabul eden herkes bid'atçıdır. Bkz: *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 292.

39 Bkz: İbnu'l-Cevzî, a.g.e., s. 157, 158; Krş: İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., II. 30; ez-Zehabî, a.g.e., I. 454; el-Eş'ari, a.g.e., s. 602.

40 Bkz: ez-Zehabî, a.g.e., II. 485; İbn Hacer, a.g.e., I. 224, 225. Keza, “Vaqf” görüşünde olanların arkasında namaz kılmanın câiz olmadığı da söylenmiştir. Bkz: İbnu'l-Cevzî, a.g.e., s. 158, 159.

41 Yukarıda ismi geçen Yâqûb b. Şeybe, Irak kadılığına tayin edilmişken, “Vaqf” görüşüne sahip olduğu gerekçesiyle tâyini durdurulmuştur. Bkz: ez-Zehabî, a.g.e., II. 578.

42 İbnu'l-Cevzî, a.g.e., s. 157, 159; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., II. 30; ez-Zehabî, a.g.e., I. 454.

43 İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., I. 172.

meselesinde tevakkuf etmeyenleri tenkid etmişler⁴⁴ ve onları “aklı ermeyen çocuklar” şeklindeki tavsifleriyle kötülemeye çalışmışlardır⁴⁵.

Ancak burada, tarihte “Vâqife” adıyla anılan başka gurupların da bulunduğunu belirtmeliyiz. Hâriciler arasında da, çeşitli konularda kesin bir hüküm vermeyip kararsız kaldıkları için “Vâqife” diye adlandırılanlar olduğu gibi⁴⁶, Şi’a’nın İmâmiye koluna mensûb olan “Vâqife” veya “Vâqifiyye” den de bahsedilir⁴⁷. Bu sebeple, Hâlcu'l-Qur'ân meselesi dolayısıyla ortaya çıkan “Vâqife” ile, Hâriciler'e veya İmâmiye'ye mensûb “Vâqife”yi birbirinden ayırdetmek gerektiğine işâret edelim. Yine kaynaklarda, yanlış olarak “Lafziyye”ye “Vâqife” adının verildiğini de belirtelim⁴⁸.

LAFZİYYE – MES'ELETU'L-LAFZ

“Hâlcu'l-Qur'ân” meselesiyle ilgili olarak, Mu'tezile ve diğerlerinin Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddiâ ettiklerini, buna mukâbil Ehlü's-Sunne veya Aşşâbu'l-Hadîş'in onun mahlûk olmadığını müdâfaa ettiklerini, öte yandan Vâqife'nin ise bu konuda sükûtu tercih ettiğini gördük. Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın mâhiyetiyle ilgili bu ihtilâflar, daha sonraları “Lafz” meselesinin ve “Lafziyye”nin zuhûriyle değişik ölçüler kazanmıştır. “Mes'eletu'l-Lafz” yani “Lafz meselesi” kısaca, Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu kabul ile birlikte, bir kimsenin Kur'ân'ı telaffuz edişinin (yani okuyuşunun) mahlûk (yaratılmış) olduğunu kabul etmekten ibarettir. “Lafziyye” de bu görüşte olanlara verilen addır.

Kaynaklar bu görüşün ilk olarak el-Huseyn b. 'Ali b. Yezîd el-Kerâbisî (v. 245-48/859-62) adında, İmam eş-Şâfi'i'ye (v. 204/819) talebelik ve arkadaşlık yapmış olan Bağdad'lı bir fakih tarafından ortaya atıldığını zikrederler⁴⁹. Bazen, bir hanefi fakihî olan Muhammed b. Şucâ' es-Selcî (v. 255-65/868-78) de Lafziyye'nin kurucusu olarak gösterilir⁵⁰.

44 Bkz: İbn Hacer, a.g.e., X. 163.

45 Bkz: İbn Hacer, a.g.e., I. 224.

46 Bkz: Watt, a.g.e., s. 37, 38, 39,42.

47 Watt, a.g.e., s. 201-202.

48 İbn Ebî Ya'lâ, böyle bir yanlış kullanışı Ahmed b. Hanbel'e izâfe etmektedir. Bkz: *Tabaqâtu'l-Hanâbile*, I. 32.

49 Bkz: İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, XIII. 410; *Tehzibu't-Tehzîb*, II. 360; ez-Zehebi, *Mizânu'l-İtidâl*, Beyrut, 1382, I. 544; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., I. 62-63; 75; Watt, a.g.e., s. 351.

50 Watt, a.g.e., 352. Onun “Miḥne” olaylarının önde gelenlerinden, başkadı İbn Ebî Duâd (v. 239/853) ve H. 205-235 yılları arasında Bağdad valiliği yapmış olan İshâq b. İbrâhîm el-Muş'abî ile dostâne münasebetler içersinde olduğu bilinmektedir. (A.y.)

Lafz meselesinin niçin ortaya atıldığı açık değildir. Ancak yukarıda adı geçen el-Kerâbîsî'nin, kelâmî meselelerle uğraştığı, cedel ve münâzarayla işigal ettiği, hattâ Watt'ın deyimiyle "Kur'ân ve Hadîs'te açıkça zikredilen meselelerin ötesine gidecek derecede bir mütekellim" olduğu⁵¹ gözönünde bulundurulacak olursa, onun kelâm'ın konu ve metodlarına olan bu merâkımın bir neticesi olarak böyle bir sonuca varmış ve bu sûretle Mu'tezile ile Aşhâbu'l-Ĥadîs arasında orta bir yol izlemek istemiş olması düşünülebilir.

Sebebi ne olursa olsun, Lafz meselesi Ehlu's-Sunne içersinde taraftarlar kazanmış ve bilhassa Aşhâbu'l-Ĥadîs içersinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Aşhâbu'l-Ĥadîs içersinde özellikle Ahmed b. Ĥanbel (v. 241/855), vaqf görüşüne olduğu gibi bu görüşe de şiddetle karşı çıkmış ve el-Kerâbîsî'yi (v. 245-48/859-62) sert bir şekilde tenkid etmiştir. Ahmed b. Ĥanbel'in bu sert muhâlefetiyle karşılaşan el-Kerâbîsî de aynı şekilde sert ifâdelerle ona mukâbelede bulunmaktan geri kalmamıştır⁵². "Lafz" meselesiyle ilgili bu münâkaşalar neticesinde Aşhâbu'l-Ĥadîs içersinde önemli görüş ayrılıkları ortaya çıkmış ve İbn Quteybe'nin (v. 276/889) ifadesiyle, "akâid alanında tam bir bütünlük içersinde bulunan ve ittifakla, Kur'ân'ın yaratılmamış (gayr-ı mahlûk) Allah kelâmı olduğunu kabul eden Aşhâbu'l-Ĥadîs'in inanç bütünlüğü sırf bu "Lafz" meselesinden dolayı zedelenmiştir"⁵³. Hattâ durum o dereceye varmıştır ki, Aşhâbu'l-Ĥadîs bu meseleden dolayı birbirini küfürle itham eder hâle gelmiştir⁵⁴. Bu münâkaşalar neticesinde Aşhâbu'l-Ĥadîs üç guruba ayrılmıştır: Okunan Kur'ân'ı nazar-ı İtibâra alanlar, insanın onu okuyuşunun da Kur'ân hükmünde olduğunu; okuma fiilini dikkate alanlar ise onun okunuşunun yaratılmış olduğunu kabul etmiş; bazıları da bu meselenin bir bid'at olduğunu söyleyerek bu konuda tevakkuf etmeyi tercih etmişlerdir⁵⁵.

Lafz meselesiyle ilgili bu münâkaşaların bizzat şahidi olan İbn Quteybe, dînin ne aslı ne de fer'î bir meselesi olmadığını söylediği "Lafz" ile ilgili ihtilafların⁵⁶ Aşhâbu'l-Ĥadîs içersinde meydana getirdiği ayrılık ve düşmanlıklardan son derece müteessir olmuş ve bu durumun sadece Aşhâbu'l-Ĥadîs'in muhâliflerini sevindirdiğini, muhâliflerinin on-

51 Watt, a.g.e., s. 351.

52 Bkz: İbn Ĥacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II. 360.

53 İbn Quteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz*, s. 10-11.

54 İbn Quteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Ĥadîs*, Beyrut, 1939, s. 16; *el-İhtilâf fi'l-Lafz*, s. 50.

55 İbn Quteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz*, s. 52-53.

56 İbn Quteybe, a.g.e., s. 10.

lara gülüp alay etmelerine yol açmaktan başka bir işe yaramadığını üzülerek belirtmiştir⁵⁷. O, bu üzücü duruma bir son vermek ve Aşhâbu'l-Ĥadîs arasındaki görüş birliğini yeniden tesis etmek amacıyla "el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-Raddu 'ale'l-Cehmiyyeti ve'l-Muşebbihe"* adlı bir de eser telif etmiştir ki, özellikle olayların şâhidi olması açısından İbn Quteybe'nin (v. 276/889) bu eseri büyük bir önem taşımaktadır.

İbn Quteybe'den yarım asır sonra vefat etmiş olan el-Eş'arî (v. 324/935) de bu konuya temas etmiş ve Aşhâbu'l-Ĥadîs'e göre Kur'ân'ı okuyan bir kimsenin okuyuşunun mahlûk ya da gayr-ı mahlûk olduğunu söylemenin câiz olmadığını belirtmiştir⁵⁸. Ancak, olayların şâhidi olan İbn Quteybe'nin yukarıdaki açıklamaları karşısında el-Eş'arî'nin bu ifâdesinin tasbih edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Quteybe'nin de dediği gibi birçok hadîsçi, insanın Kur'ân'ı okuyuşunun yaratılmış olduğunu söylemişlerdir. Bunlar arasında, Zâhirî mezhebinin kurucusu olan ve aynı zamanda bir hadîsçi sayılan Dâvud b. 'Ali el-İşfahânî'nin (v. 270/883) ismi de zikredilir⁵⁹. Bu görüşü sebebiyle o, İshâq b. Râhveyh'in (v. 238/852) muhâlefetiyle karşılaşmış; Ahmed b. Ĥanbel (v. 241/855) de bu meseleden dolayı onunla görüşmeyi reddetmiştir⁶⁰. Bu görüşü kabul edenler arasında el-Buĥârî (v. 256/869) de bulunmaktadır. Onun el-Kerâbîsi (v. 245-48/859-62) ile arkadaşlık ettiği ve "Lafz" görüşünü ondan aldığı zikredilir⁶¹. Hatta o, bu görüşünü ispat etmek için "Ĥalqu Ef'âl'l-'İbâd"⁶² adlı bir eser bile telif etmiştir. Fakat el-Buĥârî, bu görüşü sebebiyle Ahmed b. Ĥanbel ve taraftarları tarafından tenkid edilmiş; keza Neysâbûr'un muhaddisi ez-Zuhlî (v. 252, 58/866, 71) de onun aleyhinde propaganda yaparak onu bu şehirden ayrılmak zorunda bırakmıştır. Yine bu sebepten, mezkûr çevrelerce, el-Buĥârî'nin rivâyet ettiği hadîslerin makbul olmadığı iddiâ edilmiştir⁶³ Büyük şâfiî muhaddis ve fakîhi Muĥammed b. Naşr

57 A.y.

* Mısır, 1349/1930. Neşreden: Muĥammed Zâhid el-Kevşerî.

58 el-Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyin*, s. 292.

59 Bkz: İbn Ĥacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII. 410.

60 A.y.

61 İbn Ĥacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II. 361-363; Krş: es-Subkî, *Tabaqâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ*, Mısır, 1383, II. 118.

62 Eser Delhi'de 1306/1888 tarihinde basılmıştır. Son olarak Ciddê'de (tarihsiz) yeniden neşredilmiştir.

63 Bkz: Abdulfettah Ebû Ğudde, *Halk-ı Kur'ân Meselesi, Râviler, Muhaddisler, Cerh ve ve Ta'dîl Kitaplarına Tesiri* (Çev. Müctebâ Uğur), A.Ü.İ.F. Dergisi, XX. 307-321'de gerek yukarıda anlatılanlar, gerek Lafz meselesi sebebiyle cerhe uğrayan diğer muhaddisler zikredilmekte, konu geniş bir şekilde ele alınmaktadır.

el-Mervezî (v. 293 /905)* de "Lafz" görüşüne sahip olmakla suçlananlar arasındadır⁶⁴. Onun el-Buḥârî (v. 256 /869) ile bir müddet beraber çalışmış olması da dikkat çekicidir⁶⁵.

Watt, gerek el-Buḥârî'nin gerek Muḥammed b. Naşr el-Mervezî'nin "Lafz" akîdesini kabul etmelerini, kelâm'a duyulan ihtiyacın, Aḥmed b. Ḥanbel'in (v. 241 /855) sert muhâlefetine rağmen, birçok muhaddis ve fakîh tarafından kabul edilmeye başlandığının bir delili olarak değerlendirebilir⁶⁶. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, el-Buḥârî ve el-Mervezî'nin bu meseleyle uğraşmış olmalarını, onların kelâm'a duydukları ihtiyaç ile izâh etmek pek tatminkâr görünmemektedir. Zira el-Buḥârî, Kur'ân okuyan bir kimsenin sesinin yaratılmış olmadığını⁶⁷, hattâ daha ileri giderek, Kur'ân'ın yazıldığı kağıt ve mürekkebin bile yaratılmış olmadığını ileri sürenlerle karşılaşmış ve onlara cevap vermek zorunda kalmıştır⁶⁸. Bu yüzden, insanın Kur'ân'ı okuyuşu; bu okuyuş esnasındaki sesi ve Kur'ân'ı yazması gibi hususlar da dâhil, insanlara âid fiillerin Allah tarafından yaratılmış olduğunu âyet ve hadislerle ispâta çalışmış ve "Ḥalqu Ef'âlil-'İbâd" adlı eserini de bu gayeyle yazmıştır. Binaenaleyh, el-Buḥârî'nin, karşılaştığı bu problemi halledebilmek için Kur'ân'ı ve hadisleri, akîl muhâkeme usûlleriyle inceleyip tahlil etmesi gâyet tabiidir. Bu bakımdan, el-Buḥârî'nin meseleyi bu anlayış içerisinde ele almasının⁶⁹ ne ölçüde kelâmî özellik taşıdığı izâha muhtaç bir konudur.

el-Buḥârî'nin Lafz görüşünü savunmasını haklı gösterecek sebepler olduğu gibi, bu görüşe şiddetle karşı çıkan Aḥmed b. Ḥanbel (v. 241 /855) gibi hadisçilerin bu davranışlarını mazur gösterecek bazı sebepler de vardı. Ashında Aḥmed b. Ḥanbel (v. 241 /855) de insanın Kur'ân'ı okuyuşunun yaratılmamış olduğu iddiâsında değildi⁷⁰. Şu kadar var ki o, "Ḥalqu'l-Qur'ân" meselesindeki tâvîzsiz tavrı sebebiyle, bu konuda en küçük bir müsâmahaya bile rızâ göstermek istemiyordu. Yine bu sebep-

* Hayatı için bkz: es-Suyûtî, *Ṭabaqâtu'l-Ḥuffâz*, s. 284-285.

⁶⁴ Watt, a.g.e., s. 353.

⁶⁵ A.y.

⁶⁶ A.y.

⁶⁷ Meselâ büyük bir hadisçi olan Muhammed b. Eslem et-Tûsî'nin (v. 242 /856) (Hayatı için bkz: es-Suyûtî, a.g.e., s. 233-234) bu görüşte olduğu ve Kur'an okuyan kimsenin sesinin Allah'ın kelâmı olduğunu söylediği zikredilmektedir. Bkz: İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, XIII. 410.

⁶⁸ İbn Hacer, a.g.e., XIII. 411.

⁶⁹ Bu husus, onun mezkûr eseri gözden geçirildiğinde açıkça görülmektedir.

⁷⁰ İbn Quteybe, Aḥmed b. Ḥanbel'in "Kur'ân'ın okunuşu ne mahlûktur ne de gayr-ı mahlûktur" dediğine dâir bir rivâyete temas etmiş ve ona âid olamayacağını izâh ederek reddetmiştir. (Bkz: *el-İhtilâf fi'l-Lafz*, s. 53-55).

ledir ki o, insanın Kur'ân'ı okuyuşunun mahlûk olduğunu kabul etmenin yaratacağı müsâmaha zemininin, Kur'ân'ın da mahlûk olduğu görüşüne sevkedebileceği endişesini taşıyor⁷¹ ve buna sebep olabilecek hiçbir açık kapı bırakmak istemiyordu. Nitekim eş-Şâbûnî (v. 449/1057) de, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ileri sürenlerin, Ehlu's-Sunne'nin kuvvet kazandığı devirlerde bunu açıkça ifade etmekten korktuklarını, bu sebeple Kur'ân'ın okunuşunun yaratılmış olduğunu söylediklerini, ancak aslında bununla Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kasdettiklerini söylerken⁷² bu hususu doğrular görünmektedir. Keza Ahmed b. Hanbel'in "Lafziyye"yi "Cehmiyye" olarak damgalamış olması da⁷³ bu endişeden kaynaklanan bir müsâmahasızlığın neticesi olmalıdır. O, Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşüne basamak teşkil edeceğinden endişe ettiği için "Vâqife" gibi "Lafziyye"yi de "Cehmiyye"ye dâhil etmiş ve elimizdeki rivâyetlere göre, onların kâfir olduklarını onlarla konuşulmamasını, arkalarında namaz kılınmamasını söylemiştir⁷⁴. Ahmed b. Hanbel'in bu konudaki görüşlerini kabul edenler arasında büyük müfessir, fakih, muhaddis ve tarihçi Muhammed b. Cerir et-Taberî (v. 310/922) de bulunmaktadır. O, "el-İ'tiqâd" adlı eserinde, "Lafz" meselesinde ne Ashâb ne de Tâbi'ûn'dan hiçbir rivâyet bulunmadığını, kendisinin bu konuda Ahmed b. Hanbel'e tâbi olduğunu söylemiştir⁷⁵.

ŞAVTIYYE - MES'ELETU'S-ŞAVT

"Lafz" meselesinde, bir kimsenin Kur'ân'ı okuyuşunun mahlûk olduğunu kabul edenler karşısında, bu okuyuşun mahlûk olmadığını ileri sürenlerin mevcûdiyetinden söz etmiştik. Bir insanın Kur'ân'ı okuyuşunun ve bu esnâda ağızdan çıkan harflerin yaratılmış olmayıp, kadim olduğuna dâir görüşe kısaca "Şavt" kelimesiyle işâret edilerek⁷⁶ bu meseleye "Mes'eletu's-Şavt", taraftarlarına da "Şavtiyye" denil-

71 Bkz: ez-Zehabî, *Kitâbu'l-Uluvv (el-Menâr, Mısır, 1332)*, XVII, 784; eş-Şâbûnî, *Ebû 'Usmân, İsmâ'il b. 'Abdirrahmân, 'Aqidetu's-Selef ve Aşhâbi'l-Hadis, (Mecmu'atu'r-Resâil, Mısır, 1343, c. I), s. 109.*

72 eş-Şâbûnî, a.g.e., s. 109.

73 A.y.

74 Bkz: İbnu'l-Cevzi, a.g.e., s. 157, 158, 159; İbn Eb Ya'lâ, a.g.e., I. 16, 142, 172; II. 30; Ebû Ya'lâ, a.g.e., s. 267. Ahmed b. Hanbel'in "Lafz" konusundaki görüşüne ve dayandığı delillere dâir geniş bilgi için bkz: Watt, a.g.e., s. 353.

75 eş-Şâbûnî, a.g.e., s. 108-109; *Mecmû'u Fetâvâ İbn Teymiyye*, Riyad, 1382/1972, VI. 187 (İbn Teymiyye (v. 728/1327) et-Taberî'nin bu sözleri "Sarihü's-Şunne" adlı eserinde söylediğini zikreder); İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., I. 279-280.

76 Bu şekildeki bir kullanışa örnek olarak bkz: İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, XIII. 411:

"و لم ينقل عن احمد في الصوت ما نقل عنه في اللفظ ..."

miştir⁷⁷. el-Eş'arî (v. 324/935) bu görüşü ileri sürenlerin Ehlu'l-İlâhîden bir gurup olduğunu söylemiş, ancak herhangi bir isim zikretmemiştir⁷⁸. el-Buhârî'nin (v. 256/869) de bu görüşte olanlarla mücâdele ve münâkaşa etmek zorunda kaldığını biliyorsak da, yine bunların kimler olduğuna dâir bir bilgi yoktur⁷⁹. Ancak İbn Hacer (v. 852/1448) ve el-Laqqânî (v. ?)* bunların hanbelî olduklarını söylemişlerdir⁸⁰. Burada, Sâlimiyye mezhebine göre Allah'ın kelâmının kadîm olan harf ve seslerden ibâret olduğunu ve mushaflarda yazılı harflerin ve Kur'ân okunurken işitilen seslerin aynısı olduğunu hatırlatmak yerinde olur⁸¹. Yine İbn Hacer'in nakline göre, Muhammed b. Eslem et-Tûsî'nin (v. 242/856) de bu görüşte olduğuna temas etmiştik⁸². Ancak bu konudaki yanlış anlamaların da, bazıların hatalı olarak "Şavt" görüşüyle ithâm edilmesine yol açtığı anlaşılmaktadır. Zira İbn Hacer, et-Tûsî'nin daha önce naklettiğimiz, Kur'ân okuyan bir kimsenin okuyuşunun da Allah'ın kelâmı olduğuna dâir sözüne temas ederek, aslında onun bu sözüyle böyle birşey kasdetmediğini, sadece okunan şeyin yani Kur'ân'ın mahlûk olduğunu reddetmek istediğini, fakat bunu çok kötü bir şekilde ifade ettiğinden, ilk anda onun, ses (şavt)in de kadîm olduğuna inandığı sanıldığını söylemiştir⁸³. Görüşünü iyi ifade edememesi sebebiyle aynı şey, büyük hadîsçi İbn Huzeyme'nin (v. 311/923) de başına gelmiş ve onun, Kur'ân okuyan bir kimsenin okuyuşunun ve sesinin de kadîm olduğuna inandığı sanılmıştır⁸⁴. Mamâfih yukarıda adı geçenler dışında, gerçekten, Kur'ân okuyan kimsenin okuyuşunun, sesinin, hattâ mushafların kağıt ve mürekkeplerinin bile yaratılmamış olduğunu ileri sürenlerin bulunduğu bir vâkiadır⁸⁵.

77 Bkz: İbn Quteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz*, s. 68-69 (dipnot).

78 el-Eş'arî, a.g.e., s. 602.

79 Bkz: İbn Hacer, a.g.e., XIII. 411.

* Bu isimle anılan birçok İslâm âlimi varsa da (bkz: *Mu'cemu'l-Muellifin*, IV. 110; VI. 91; IX. 203; XI. 167) burada sözkonusu olan muhtemelen, 1041/1631'de vefat eden İbrâhîm el-Laqqânî veya oğlu 'Abdusselâm el-Laqqânî (v. 1078/1667) olmalıdır. (Bkz- A. g. e., I.2; V. 222).

80 Bkz: İbn Hacer, a.g.e., XIII. 380; Ebû Hâmid b. Merzûq, *Berâetu'l-Eş'l-Eş'ariyyin min min 'Aqâidi'l-Muhâlifin*, Dımeşk, 1387/1967, I. 47.

81 İbn Hacer, a.g.e., XIII. 411.

82 İbn Hacer, a.g.e., XIII. 410.

83 A.y.

84 A.y.

85 el-Kevserî, bu konuda, hanbelî fakihî İbn Qudâme el-Maqdisî'nin (v. 620/1223) "*et-Şarâtu'l-Mustaqim fi İsbâti'l-Harfî'l-Qadîm*" adlı bir eser telif etmiş olduğunu zikretmektedir. (Bkz: İbn Quteybe, a.g.e., s. 69 (dipnot)). Bu aynı zamanda, "Şavt" konusunun H. VI-VII. asırlarda hâlâ sözkonusu edildiğini göstermektedir.

İbn Hacer, böyle bir görüşün ne selef'ten ne de Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) ve ona tâbi olan imamlardan rivâyet edilmediğini belirtmektedir⁸⁶. Böyle bir görüş, yanlış olarak Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilmişse de, bunun sebebi, onun "Lafzıyye" ye karşı çıkmış olması ve Kur'ân'ı okuyuşunun yaratılmış olduğunu ileri sürenleri "cehmi" olduğunu söylemiş olmasıdır. Bu durum yanlış anlaşılmış ve onun "Lafz" ile "Şavt"ı bir tuttuğunun zannedilmesine yol açmıştır. Halbuki onun, Kur'ân'ı okuyan bir kimsenin sesinin yaratılmış olduğu fikrine karşı çıktığını gösteren herhangi bir rivâyet bulunmadığı gibi, aksine, İbn Hacer'in (v. 852/1448) belirttiğine göre o, Kur'ân okunurken işitilen sesin, okuyanın sesi olduğunu açıkça ifâde etmiştir⁸⁷.

Burada, "Şavtıyye"nin kendi görüşünü doğrulamak için pekçok hadisi delil olarak kullandığını, ancak muhâliflerinin bu hadislerin değerini münâkaşa konusu ettiklerini ve bunları tenkid etmekten geri kalmadıklarını belirtmekte de yarar vardır⁸⁸.

"Şavt Meselesi" olarak bilinen diğer bir konu da, Allah'ın kelâmının "ses (şavt)" unsurunu ihtivâ edip etmediği hususudur. Ancak bu konu Allah'ın kelâm'ı olan Kur'ân'dan ziyâde, O'nun peygamberler⁸⁹ ve meleklerle konuşmasıyla ilgilidir ve bu açıdan üzerinde durulmuştur. Görüldüğü gibi burada münhasıran Kur'ân sözkonusu değildir; binaenaleyh bunun üzerinde durulmayacaktır⁹⁰. Ancak belirtmek gerekir ki, ilk üç asırda ve daha ziyâde Aşhâbu'l-Hadis içersinde, Allah'ın kelâmının ses olarak işitilebileceğini kabul edenler bulunmaktaydı⁹¹.

KELÂM-I NEFSİ NAZARİYESİ

Allah'ın kelâm sıfatının, elimizdeki mushaflarla olan ilgisinin farklı şekillerde izâh edilmesinden kaynaklanan bu tartışmalara ilâve edilmesi gereken son bir görüş te şudur: Kısaca, "İbâre, Hikâye, Mecâz" veya daha sonraları "Kelâm-ı Nefsi" tâbirleriyle ifade edilen bu görüşe göre, elimizdeki mushaflar asıl Kur'ân olmayıp, sadece Kur'ân'ın bir ifâdesinden (İbâre, Hikâye) ibârettir, ve ona delâlet eder. Mushaflara

86 İbn Hacer, a.g.e., XIII. 411.

87 İbn Hacer, a.g.e., XIII. 411.

88 Şavtıyye'nin bu konuda dayandığı hadisleri tenkid gâyesiyle Ebu'l-Hasen b. el-Mufađdal el-Maqdisî (v. ?) tarafından bir cüz halinde müstakil bir eser telif edildiğini el-Kevserî zikretmektedir. (Bkz: İbn Quteybe, a.g.e., s. 69 (dipnot)).

89 Bilhassa Hz. Mûsâ ile. Bkz: 4 en-Nisâ, 164.

90 Bu konuda geniş bilgi için "Ashâbu'l-Hadis'e göre Allah'ın Sıfatları Proplemi" adlı basılmamış doktora tezimize (s. 358-365) bakılabilir.

91 A.y.; Krş: İbn Ebî Zeyd el-Qayravâni, *Kitâbu'l-Câmi'*, Beyrut, 1402/1982, s. 107.

Kur'ân denmesi ise "mecâz" yoluyladır⁹². İbn Quteybe (v. 276/889) bu görüşün Kelâmcılar (Aşhâbu'l-Kelâm) tarafından ortaya atıldığını söylemiş fakat Kelâmcılarla kimi kasdettiğini belirtmemiştir⁹³. Ancak bu görüşün, sünnî kelamcı İbn Kullâb (v. 239/853'den kısa bir süre sonra) tarafından ortaya atıldığı, ondan önce Mu'tezile içersinde de buna benzer bir görüşe rastlandığı bilinmektedir⁹⁴. İbn Kullâb'a göre Allah'ın konuşması, O'nda mevcut olan bir mânâ (ma'nâ vâhid)dır ve sesler ile harfler onun bir "kopyası" veya "nişanı" ve sözü (ibâre)dür⁹⁵.

Bu görüş ileriki asırlarda Eş'arî mezhebine⁹⁶ hattâ bizzat el-Eş'arî'ye (v. 324/935)⁹⁷ izâfe edilmiştir. Bu görüşün el-Eş'arî'ye âid olmadığı muhakkaktır. Çünkü o, kendisinin akâid konularında Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) yolunu izlediğini açıkça belirtmiştir⁹⁸. Nitekim Ebu'l-Qâsim, 'Abdulkerim el-Quşeyri (v. 465/1072) de, "*Şikâyetu Ehli's-Sunne bi-mâ nâlehum mine'l-Mihne*" adlı eserinde, bu görüşün ona âidiyetini kesinlikle reddetmiştir⁹⁹. Bununla birlikte, İbn Quteybe'nin Kelamcılar'a atfettiği, sünnî kelamcılardan İbn Kullâb'ın benimsediği bu görüş, "Halqu'l-Qur'ân" meselesine çözüm getirmek amacıyla bazı Eş'arîler tarafından benimsenmiş görünmektedir. Nitekim gerek İbn Hâzım'ın (v. 456/1063), gerek İbn Qudâme el-Maqdisî'nin (v. 620/1223), tenkid ettikleri bu görüşü, Eş'arî mezhebinin görüşü olarak takdîm etmiş olmaları da bunu göstermektedir¹⁰⁰. İbn Hâzım, bu görüşü kabul

92 İbn Quteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, s. 202: "و لسانك في ان القرآن في المصاحف على الحقيقة لا على المجاز كما يقول اصحاب الكلام ان الذي في المصحف دليل على القرآن و ليس به"

93 A.y.

94 Watt, a.g.e., s. 354, 355; Bkz: İbn Hacer, a.g.e., XIII. 411.

95 Watt, a.g.e., s. 354.

96 Bkz: İbn Hâzım, *el-Faşl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut, 1395/1975, V. 36; IV. 211, v.d.

97 İbn Qudâme el-Maqdisî (v. 620/1223), kendisi ile zamanın Dimeşk kadısı arasında cereyan eden, Kur'ân'ın mâhiyetiyle ilgili bir münâzaraya dâir yazdığı risâlede, bu görüşü İbn Kullâb'ın ortaya attığını, daha sonra el-Eş'arî'nin de ona tâbi olduğunu söylemiştir. (İbn Qudâme el-Maqdisî, *Cüz' fihi ma'na'l-munâzarati'lleti cerat beyne Şeyhinâ el-İmâm el-'Alimu'l-Evhad, Şeyhu'l-İslâm Muvaffa'qu'd-Din Ebû Muhammed 'Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Qudâme el-Maqdisî ve beyne Qâdi Dimeşk el-Mahrûsa* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6584/5 (243 a-250 a), varak, 247 a; *Kitâbu'l-Burhân fi Beyâni Haqîqati'l-Qur'ân* (M.İ.H.K. 6584/4 (227a-243a), varak, 241b (15b).

98 el-Eş'arî, *el-İbâne 'an Uşûli'd-Diyâne*, el-Medinetu'l-Munevvera, 1975, s. 8.

99 Bkz: es-Subkî, a.g.e., III. 417-418.

100 Bkz: İbn Hâzım, a.g.e., V. 36; IV. 211; İbn Qudâme el-Maqdisî, *Kitâbu'l-Burhân*, varak, 4b, 5a, 6a, 6b, 7a, 9b'de "bu tâife" diyerek atıfta bulunur.

eden Eş'arilerin el-Bâqillânî (v. 403/1012) ve onun şeyhleri olduğunu söylemiş¹⁰¹, Watt da, Eş'ariler arasında, İbn Kullâb ve benzerleri tarafından ortaya atılan bu düşünce çizgisini tâkibedenlere rastlandığına işaret ederek, el-Bâqillânî'ye ilaveten el-Cuveynî'nin (v. 478/1085) ismini zikretmiştir¹⁰².

Bazı Eş'arileri bu görüşü kabul etmeye sevkeden âmil, İbn Qudâme el-Maqdisî'nin ve Watt'ın da açıkça belirttikleri gibi¹⁰³, onların buna dayanarak Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahlûk olduğu iddiâsını reddetmek istemeleridir¹⁰⁴. Bu görüşte olanlara göre Kur'an mahlûk değildir, fakat yaratılmamış olan Kur'an bu elimizdeki mushaflarda mevcut olan Kur'an değil de, Allah'ın zâtında mevcut olan "Kelâm-ı Nefsi" şeklindeki Kur'an'dır. Elimizdeki mushaflardaki Kur'an ise, kelâm-ı nefsi şeklindeki Kur'an'ın bir kopyası ve benzeridir, dolayısıyla yaratılmıştır¹⁰⁵.

Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrini reddetmek için benimsenen bu görüş, İbn Hâzım'ın belirttiğine göre, yine bâzı Eş'ariler tarafından "Kur'an hiçbir zaman bize indirilmemiştir ve biz hiçbir zaman onu işitmiş değiliz" diyecek kadar ileri götürülmüştür¹⁰⁶. Yine bu görüşün ifrâta vardırılması sonucunda, Eş'arî mezhebine mesnub olanlar arasından, mushafı ayağıyla çiğneyen ve mushafın bu şekilde ayak altına alınmayacağı kendisine söylenerek ikaz edildiğinde, "Allah'ın kelâm'ı bu mushafta değil ki! Mushafta olanlar sadece mürekkepten ibârettir" diyenlerin çıktığını, olayı gören birisinden İbn Hâzım (v. 456/1063) nakletmiştir¹⁰⁷. Yine İbn Hâzım, bir eş'arî'nin, "Allah'ın قل هو الله احد الله الصمد dediğini ileri sürene bin kere lânet olsun". dediğini, vâk'anın şâhirtlerinden nakletmektedir¹⁰⁸.

Ellerde mevcut olan Kur'an'ın Allah'ın kelâm'ı olduğuna inanan müslümanların bu inancını sarsan ve Allah'ın kelâm'ı olması sıfatıyla

101 İbn Hâzım, a.g.e., IV. 211.

102 Watt, a.g.e., s. 355.

103 Bkz: İbn Qudâme el-Maqdisî, a.g.e., varak, 6b-7a (232b-233a); Watt, a.g.e., s. 355.

104 İbn Qudâme şöyle demektedir: "Bu tâife, Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü reddetmek için bu mushafların Kur'an olmadığını söylemiştir. Mu'tezile bile, yaratılmış olan Kur'an ile bu kitâptan başka birşeyi kasdetmemiş iken, bu tâife, bu mushaflar mahlûktur fakat Kur'an değildir demiştir." (İbn Qudâme, a.g.e., varak, 6b (232b)).

105 Watt, a.g.e., s. 354.

106 İbn Hâzım, a.g.e., V. 36; IV. 211.

107 İbn Hâzım, a.g.e., IV. 212.

108 A.y.

Kur'an'ın onlar nazarında sahip olduğu itibâr ve kudsiyeti zedeleyen bu görüş, Kur'an'a yöneltilmiş ciddi bir hücum olarak değerlendirilmekte gecikmemiş ve sert bir reaksiyonla karşılaşmıştır. Bu tepkilerin en şiddetlisi, önce İbn Hâzım'dan, daha sonraları da, büyük hanbelî fakîhi ve usûlcüsü İbn Qudâme el-Maqdisî'den gelmiştir. İbn Hâzım, "el-Faşl" adlı eserinin birkaç yerinde bu görüşü şiddetle tenkid etmiş ve sâhiplerini dalâletle ithâm etmiştir¹⁰⁹. İbn Qudâme ise, bu görüşü reddetmek gâyesiyle müstakil bir eser yazmıştır¹¹⁰. "Kitâbu'l-Burhân fi Beyâni Haqîqati'l-Qur'an" adını taşıyan bu eser, bildiğimiz kadarıyla neşredilmiş değildir.

KİTÂBU'L-BURHÂN

Araştırmamıza göre eserin yegâne elyazma nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesinde, bir mecmua içersinde bulunmaktadır¹¹¹. Eser, "ma'nâ, ibâre, delâlet, hikâye veya kelâm-ı nefsi" tâbirleriyle anlatılan ve elimizdeki Kur'an'ın sadece Allah'ın kelâmının bir ifâdesinden ve kopmasından ibâret olup, ona Kur'an denmesinin hakikat değil mecâz olduğuna dâir iddiâyı reddetmek, yahut diğer bir tâbirle, elimizdeki Kur'an'ın gerçekten Kur'an olduğunu ispat etmek gâyesiyle yazılmış, bizce bilinen yegâne müstakil eserdir. Eserin muhtevâsı ana hatlarıyla şöyledir:

İbn Qudâme, elimizdeki mushafın mecâzî değil gerçekten Kur'an olduğunu ispat ederken; Kur'an, Sünnet ve İcmâ'a dayanmakta ve reddine çalıştığı iddiâyı Kur'an'a göre on noktadan incelemektedir. Kavli ve sükûtî sünnet olmak üzere iki guruba ayırdığı sünnet'e âit delillerden, sözlü olan pekçok rivâyeti zikrettikten sonra, sükûtî sünnet'e âit delilleri de iki bakımdan ortaya koyar. Müteâkiben, Ashâbın ve İslam ümmetinin, ellerindeki mushafların gerçekten Kur'an olduğuna dâir icmâ'ına yer verir. Bundan sonra Eş'arîlerin iddiâsına geçer ve onların görüşlerini, bununla güttükleri gâyeyi izâh eder. Ardından Eş'arîlerin, Kur'an'ın harflerden meydana geldiğini reddettiklerini belirtir ve onların iddialarını dört noktada toplayarak, teker teker cevaplandırır. Bütün bunlardan sonra, Eş'arîlerin, "Kur'an'a Kur'an denmesi, kadîm olan mânâyı ihtivâ etmesindedir. Esas Kur'an bu kadîm mânâdır. Bu mânânın ifâde edildiği mushaflara da onun ismi verilmiş ve Kur'an denmiştir." şeklindeki iddiâlarını ele alır. Burada, bilhassa Kur'-

109 A.g.e., IV. 211-212.

110 Onun ayrıca, bu konuda Dımeşk kadısı ile yaptığı bir münâzaraya dâir, daha önce işaret ettiğimiz bir risâlesi de bulunmaktadır. Bkz: Dipnot, 97.

111 Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6584/4 (varak, 227a-243a). Eser büyük boy 17 varaktır,

ân'ın harflerden müteşekkil lafızlardan ibâret bir kelâm olduğunu Kur'ân ve Sünnet ile, Sahâbe'nin, geçmiş peygamberlerin, şâirlerin ve arab dilcilerinin sözlerini delil getirerek ispâta çalışır; kelâm'ın harf ve kelimelerden meydana geldiğini özellikle vurgular. Bu delillere karşı Eş'arîlerin, Kur'ân ve Sünnet ile, Sahâbe'nin, şâirlerin ve arab dilcilerinin sözlerinden değil de, bir hristiyan olan şâir el-Ahğtal'a âid ve kelime ve harf olmaksızın insanın içinden konuşmasına da kelâm denilebileceğini ifade eden bir beyti delil getirmelerini tenkîd eder: Önce bu beytin el-Ahğtal'a âidiyetinin şüpheli olduğunu belirtir. Hattâ el-Ahğtal'ın bu beytinin tahrif edilmiş olduğunu söyler. Sonra bu beytin ona âid olduğunu farzederek, buna cevap verir ve sadece el-Ahğtal gibi hristiyan bir şâirin sözüne dayanarak müstakil bir mezhep tesis edilemeyeceğini söyler. Müteâkiben, "Bu arapça kitap Allah'ın kelâm'ı değilse kimin kelâmıdır?" diye sorar ve Eş'arîlerin verdiği "Cebrâil'in kelâmıdır" cevabı üzerine bunu da çeşitli noktalardan reddeder. Eş'arîlerin, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in kelâmı olduğunu ileri sürebilecekleri ihtimâlini de gözönünde bulundurarak, bu iddiâyâ da cevap verir.

Bunların ardından iki fasıl açar. Birincisinde, Allah'ın kelâmının ses (şavt) unsurunu ihtivâ ettiğini, yine Kur'ân, Sünnet ve İcmâ'dan aldığı delillerle ve aklı izâhlarla ispâta çalışır. İkinci fasılda, önce, Sünnet'e tâbi olanların hak yolda oldukları dâir icmâ bulunduğunu belirtir ve kendilerinin Kur'ân konusundaki görüşlerinin Hz. Peygamber'den, onun ashâbından ve ondan sonra gelenlerden intikâl ettiğini; halbuki Eş'arîlerin savdukları bu görüşün, söylenildiğine göre ilk olarak İbn Kullâb tarafından ortaya atıldığını, onun ise bid'atçı (muhtis) olduğunu söyler.

İkinci olarak: Kendileri bu konuda Kitâb, Sünnet ve İcmâ'a dayandığı halde, Eş'arîlerin el-Ahğtal'ın bir sözüne istinâd ettiklerini söyler.

Üçüncü olarak: Kendi görüşlerinin bütün müslümanlar arasında yaygın olan görüş olduğunu, halbuki Eş'arîlerin bu görüşlerini gizlediklerini ve müslümanlara ve devlet başkanlarına açıklamaktan korktuklarını ifade eder.

Dördüncü olarak: Kendi görüşlerinin tutarlı, onlarınkinin ise çelişkili olduğunu belirtir ve bu çelişkilerine dâir, bilhassa Eş'arî mezhebine mensub olan kadı ve hâkimlerin uygulamalarından örnekler verir.

Beşinci olarak: Kendi görüşleri, müslümanlarca görüşleri kabul edilen meşhur imamlara dayandığı halde, Eş'arîler'in, kelâm ilmi dışın-

da ne Kur'ân'ı ne Hadis'i, fıkhi, nahvi ve arapça'yı, ne de hesâbı ve diğer ilimleri bilen bir kelâmciya tâbi olduklarını söyler.

Altıncı olarak : Kendilerinin görüşünü kabul etmiş olanların şahsî değer ve meziyetlerinden dem vurarak, kendi taraftarlarının zâhid, âbid, kerâmet sâhibi, dîni (âhireti) tercih edip dünyâdan uzaklaşmış kimseler olduklarını; Eş'arîlerin ise, mal mülk sahibi, medrese ve ribât-larda yaşayan, birçok vakıflara mâlik, dinden nasîbi olmayan dünyâ-perestler; pâdişah kapısından ayrılmayan, dünyaya dalmış, dünyevî konularda hırs sahibi kimseler olduklarını; Allah'ın ise, hak yolda olanların zayıf ve fakir olduklarını, bâtil yolda olanların ise kibirli ve zengin olduklarını söylediğini belirterek kendisinin haklı olduğunu ispâta çalışır.

Yedinci olarak : Hz. Peygamberin bir hadisinde "Âhir zamanda dînin garip kalacağını" söylediğine, kendi görüşünde olanların da bu devirde, pekçok diyarda zayıf ve garip bir halde bulduklarına, tıpkı İslâm'ın ilk devirlerindeki ashâb'a benzediklerine dikkati çeker.

Neticede, yukarıda anlattığı bütün bu hususlardan dolayı kendilerinin sırât-ı müstakim üzere olduklarını açık olduğunu söyler ve Sünnet'e sarılmayı ve bid'atlardan sakınmayı tavsiye ederek eserine son verir.

Eser, sistemli bir şekilde yazılmış olup, müellif bu konuda, gerek kendisinin, gerek muhâliflerinin delillerini eksiksiz ve tafsilatlı bir şekilde vermeye çalışmıştır. Bu özelliği ise eserin kıymetini bir kat daha arttırmaktadır.

İbn Qudâme el-Maqdisî'nin (v. 620/1223) fıkhî dâir "el-Muğnî" adlı büyük eseri dışında, akâidle ilgili olarak birkaç eseri daha basılmıştır*. Bunlara ilaveten, gerek sahasında yazılmış müstakil yegâne eser olması, gerek sistemli ve anlaşılır bir tarzda yazılmış olması yanında; bu konudaki delilleri de eksiksiz bir şekilde toplaması sebebiyle büyük bir önemi hâiz olan "Kitâbu'l-Burhân"ı da ilim dünyasına en kısa zamanda takdim etmeye çalışacağız**.

* O'nun "Aqide" siile "Zemmu't-Te'vil"i bir mecmua içerisinde neşredilmiştir. (*Mecmû'l-Muştemil'ale'd-Dureri'l-Atiye*, Matbaatu Kurdistân, 1329'da 6. ve 9. risaleler) (Bkz: *Mucemu'l-Matbu'âti'l-Arabiyye*, I. 214); Lum'atu'l-İ'tiqâd adlı eserinin matbû olduğunu da ez-Zirikli kaydetmiştir. (Bkz: *el-A'lam*, IV. 191). Bu eserin Mısır, 1351'de yapılan baskısı Bekir Topaloğlu tarafından tahkikli olarak yeniden neşredilmiştir. (Bkz: Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi-Giriş*, İst. 1981, s. 373'den itibaren "Ek" olarak.)

** Eserin tahkik ve tahrirci ile ilgili çalışmalarımız henüz devam etmektedir. İnşallah kısa bir süre sonra tamamlanacağını ve derginin gelecek sayısında neşretmek arzusunda olduğumuzu belirtiriz.